

De oudste lijst van leenmannen van de bisschop van Utrecht, 1379

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLIV

De oudste lijst van leenmannen van de bisschop van Utrecht, 1379

uitgegeven door

B. DE KEIJZER

Hilversum
Verloren
2015

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van:

Prins Bernhard Cultuurfonds Drenthe
Provinciaal Utrechts Genootschap (PUG)
Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht
Stichting Professor van Winter Fonds

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde: op de voorgrond fragmenten uit de codex en op de achtergrond het omslag van de codex; achterzijde: het zegel van Floris van Wevelinchoven, bisschop van Utrecht, 1390.

ISBN 978-90-8704-500-5

© 2015 B. de Keijzer & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Woord vooraf

De laatste jaren ben ik in toenemende mate geïnteresseerd geraakt in genealogisch onderzoek naar vroegmiddeleeuwse, adellijke families. Bij het bestuderen van belangwekkende publicaties op dit terrein blijkt dat bij toetsing aan de hand van oorspronkelijke archiefbronnen er vaak kritische kanttekeningen te plaatsen zijn. Soms kom ik zelfs tot geheel andere gevolgtrekkingen, wat in die gevallen leidt tot een andere of gewijzigde opstelling van de genealogie. Het belang van het betrekken van oorspronkelijke archiefbronnen in het genealogisch onderzoek wordt daarmee niet alleen bevestigd, maar ook het bestuderen van de archiefbron zelf kan tot nieuwe gezichtspunten leiden. Dit is de reden waarom het onderhavige onderzoek is uitgevoerd.

Eén van de belangrijkste pijlers, waarop de genealogie van een familie is gevestigd, is het bezit van onroerende goederen (landerijen), evenals de verwerving en vererving daarvan. Men kan op verschillende manieren over land beschikken en productief maken, bijvoorbeeld door het in eigen beheer te houden, te verpachten of te verhuren. Een andere manier is om het in *leen* uit te geven.

In de Frankische tijd werd het zogenaamde leenstelsel ingevoerd, wat tot de Franse revolutie heeft gefunctioneerd. Het leenstelsel was – nadat het zich in de loop der tijd verder ontwikkeld had – op een bepaald moment een middel voor adellijke geslachten om onroerende goederen aan jongere zoons (erfelijk) in leen te geven. Bij het afsterven van de jongere tak viel het leengoed weer terug aan de hoofdtak (de leenheer), waarmee versnippering van het in bezit zijnde goederencomplex werd tegengegaan. In latere tijd werd het meer gebruikelijk om land aan jongere zoons in volle eigendom over te dragen. Daarnaast kon men land ook aan derden (tijdelijk) in leen geven, bijvoorbeeld ter beloning of vereffening van een schuld. Andersom konden derden door het opdragen van land zich aan een leenheer (bescherming) binden. Op die manier bewerkstelligde men tevens dat het leengoed op grond van het leenrecht binnen de familie vererfde en niet werd vervreemd.

Om alles in goede banen te leiden, hield de leenheer een register bij waarin de beleningen chronologisch werden geregistreerd, maar ook in de vorm van lijsten en/of door uitgifte van losse charters aan de leenman. Aan de meeste hofsteden (kastelen, versterkingen) was een leenhof (leenkamer) verbonden. Aangezien de beleningen over het algemeen via de lijnen van bloedverwantschap liepen, zijn de leenregisters voor genealogen vanuit dit oogpunt zeer belangrijk. Repertoria op de leenregisters geven aldus (soms lange) reeksen van achtereenvolgende leenmannen weer die in familieverband met elkaar staan. Voor historici ligt het belang van de registratie van leengoederen vooral in het verwerven van inzicht van samengestelde goederencomplexen, waar de versterkte hofsteden (kastelen) van de adel gelegen waren en hoe de adel gebonden werd aan de landsheer door middel van toekenning (rente)lenen.

In het graafschap Holland en Zeeland en in het bisdom Utrecht hebben ruwweg driehonderd leenkamers, van klein tot groot gerekend, bestaan. De registratie van de lenen vond vanaf het jaar 1300 met enige regelmaat plaats.

Enige jaren geleden werd ik geattendeerd op het bestaan van een handschrift dat beschreven staat als het 'leenmannenboek' (lijst van leenmannen) van de bisschop van Utrecht, daterend uit de veertiende eeuw, aanwezig in de Collectie Brands te Nieuw Dordrecht (Drenthe). Hoewel achteraf gezien het bestaan van dit handschrift in kleine kring bekend was, heeft het nooit echt belangstelling gekregen van onderzoekers. Dit komt omdat ogenschijnlijk een vrijwel identiek handschrift bewaard is gebleven in Het Utrechts Archief. Bij het bestuderen van beide handschriften bleek dat het Drentse handschrift belangrijke gegevens bevat die in het Utrechtse handschrift ontbreken, waarmee het belang van een integrale uitgave van dit moeilijk voor onderzoek te raadplegen handschrift wordt onderstreept.

De directie van het museum heeft mij de gelegenheid geboden om het handschrift in zijn geheel te fotograferen en toestemming gegeven om het te publiceren, waarvoor mijn oprechte dank. Mijn dank gaat ook uit naar de instellingen die de uitgave financieel mogelijk hebben gemaakt. Ook dank ik drs. R.A. van der Spiegel, die de inleidende tekst voorzien heeft van deskundig commentaar, en mijn dochter, drs. C.J.Q.C. Vermeulen-de Keijzer, die de tekst heeft geredigeerd.

Emmen, september 2014
B. de Keijzer

Inhoud

Woord vooraf	5
Inleiding	9
Transcriptie	25
Index	115

Inleiding

In Drenthe bevindt zich in Nieuw Dordrecht het Museum-Erfgoedcentrum-Rariteitenkabinet, waar de Collectie Brands is ondergebracht. In deze collectie is een handschrift aangetroffen dat beschreven staat als het leenmannenboek van de bisschop van Utrecht, daterend uit de veertiende eeuw. Het handschrift is eerder door E.D. Eijken bij het samenstellen van het repertorium op de Overstichtse en Overijsselse lenen onderzocht. Voor de resultaten van zijn uitgebreide onderzoek wordt korthedshalve naar genoemde publicatie verwezen.¹ Hij kwam tot de conclusie dat het handschrift een dubbel is van een vrijwel identieke lijst van leenmannen aanwezig in het archief van de bisschoppen van Utrecht, en tot stand moet zijn gekomen in het begin van de regeerperiode van Floris van Wevelinchoven, bisschop van Utrecht (1378-1393). Een precieze datering kon aan het handschrift niet worden gegeven, waardoor de gebruikswaarde van deze belangrijke archiefbron vermindert. Bovendien ontbreekt tot nu toe een diplomatische uitgave van dit Drentse handschrift. Deze publicatie is bedoeld om in deze leemte te voorzien.

Ontstaansgeschiedenis

Interessant en meteen ook een complicerende factor is dat door toevallige omstandigheden – zoals hiervoor al is aangegeven – in oorsprong twee vrijwel identieke lijsten van leenmannen bewaard zijn gebleven. De andere lijst van leenmannen, eveneens ongedateerd, dat door S. Muller Fz. in 1891 is gepubliceerd,² is te vinden in het archief van de bisschoppen van Utrecht.³ Muller schrijft het gebruik toe aan de periode dat Floris

1 E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocolen, 1379-1805. Deel 1. Inleiding en Index* (Zwolle 1995), 80-83.

2 S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van Het Bisdom Utrecht, 1325-1336. Deel II* ('s-Gravenhage 1891), 662 tot en met 796. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie no. 54.

3 Het Utrechts Archief, Bisschoppen van Utrecht inv.nr. 270.

van Wevelinchoven bisschop van Utrecht was, omdat de laatste inschrijving in de lijst dateert van 22 maart 1393, vlak voor het overlijden van de bisschop op 4 april 1393.⁴

In overeenstemming met Muller worden beide handschriften gekwalificeerd als een lijst van leenmannen.⁵ De lijst van leenmannen aanwezig in het archief van de bisschoppen van Utrecht wordt door Eijken aangeduid als BA1, en het handschrift aanwezig in de Collectie Brands als BA2.⁶ Zijn opvatting is dat de lijst in het bisschoppelijk archief (BA) de oorspronkelijke lijst van leenmannen is en de tweede lijst een gelijktijdige kopie. De vraag is of deze zienswijze juist is.

Het leenrecht bepaalde dat na het aantreden van een nieuwe leenheer alle leenmannen binnen een termijn van één jaar en één dag opnieuw hulde en manschap moesten doen. De leengoederen werden in die situatie verzocht met *ledige hand*. Dat wil zeggen: zonder betaling van het *beergewaad*, zijnde de vergoeding voor de leenheer te betalen door de leenman bij het opdragen van een leengoed.⁷

Het benoemen van Floris van Wevelinchoven in 1378 tot bisschop van Utrecht zal aanleiding zijn geweest voor het aanleggen van een nieuwe lijst van leenmannen. Van voor die tijd zijn dergelijke lijsten of andersoortige registraties van leenmannen niet bewaard gebleven, maar ze zijn er wel geweest. Zo heeft Muller enige extracten uit oudere leenboeken van de jaren 1364 en 1372 gevonden en gepubliceerd.⁸

Beide lijsten van leenmannen zijn op perkament geschreven, een bijzonder feit omdat registers gewoonlijk op papier werden geschreven. Daarnaast zijn ze min of meer gelijktijdig vervaardigd, wat blijkt uit de grote onderlinge overeenkomsten. Naderhand zijn ze in een stevige band (zie afb. 1 en 2), eveneens van perkament, ingebonden. Op grond van deze waarneming mag gesteld worden dat in feite kosten noch moeite zijn gespaard om beide lijsten te vervaardigen. Aan een dergelijke opdracht moet dan ook ongetwijfeld een weloverwogen doel ten grondslag hebben gelegen. Eijken veronderstelt dat er waarschijnlijk omstreeks 1382 een plan heeft bestaan om twee lijsten van leenmannen naast elkaar te gaan gebruiken, vermoedelijk met de bedoeling om één lijst te bewa-

4 Muller, Inleiding, cxxvi-cxxvii.

5 Idem, 662.

6 Eijken, Inleiding, 52.

7 B. de Keijzer, 'De repertoria op de leenkamers in het Graafschap Holland', in: *Zuidhollandse Genealogieën* (Rotterdam 1986). Met dank aan de heren C. Hoek † en J.C. Kort † die mij destijds behulpzaam zijn geweest.

8 Muller, Inleiding, xix en xx.

Afb. 1 De band van het Drentse handschrift.

ren in het Oversticht en één lijst in het Nedersticht.⁹ Hiermee wordt niet verklaard waarom er twee volledige lijsten zijn vervaardigd. In dat geval was immers opdeling van één volledige lijst voldoende geweest.

Wanneer beide lijsten nog eens nauwkeurig op inhoud en gebruik worden beoordeeld, blijkt welbeschouwd het belangrijkste verschil te zijn hoe de lijsten uiteindelijk in gebruik zijn geweest. Het handschrift aanwezig in de Collectie Brands is vrijwel ongeschonden gebleven. Dit blijkt uit het feit dat daarin na vervaardiging heel weinig wijzigingen zijn aangebracht, alsof het om een *netexemplaar* ging. Bovendien is het de bedoeling geweest om het begin van de lijst te voorzien van een fraaie initiaal.¹⁰ Nochtans bevat de tekst van het Drentse handschrift behoorlijk wat onnauwkeurigheden. Ervan uitgaande dat vanuit aantekeningen

⁹ Eijken, Inleiding, 82.

¹⁰ De plaats waar de beginletter geplaatst moest worden, staat in de marge met twee puntjes aangegeven (zie afb. 3).

Afb. 2 De band van het Utrechtse handschrift.

en losse lijstjes is gewerkt,¹¹ lijkt het erop dat de schrijver niet altijd even precies heeft gewerkt, of, wat waarschijnlijker is, dat hij de aantekeningen niet goed heeft kunnen lezen. Veel van die onnauwkeurigheden worden ook in het Utrechtse handschrift aangetroffen. Toch lijken er wel verbeteringen door de schrijver van het Utrechtse handschrift te zijn doorgevoerd. Er zijn echter ook verschillen die zich alleen laten verklaren indien ook deze schrijver af en toe bij het overschrijven niet precies te werk is gegaan. Desondanks is het heel waarschijnlijk dat één van de twee lijsten als eerste is geschreven. Het is namelijk niet erg efficiënt indien twee personen onafhankelijk van elkaar de lijsten op basis van de losse aantekeningen en lijstjes zouden hebben samengesteld. Trouwens, de teksten van beide lijsten lopen volledig parallel aan elkaar. Dat kan geen toeval zijn.

Het Drentse handschrift bevat de namen van vijftien leenmannen uit

¹¹ Eijken, *Inleiding*, 75.

het Nedersticht,¹² die niet alleen in de publicatie van Muller, maar ook in het Utrechtse handschrift ontbreken, wat dus een hiaat in de publicatie van Muller uitsluit. Indien het hier om een overschrijffout gaat, dan kan daarmee de volgorde van vervaardiging worden bepaald. Bij verdere bestudering van het Utrechtse handschrift bleek evenwel dat het aantal katernen niet goed is vastgesteld door Eijken. Hij heeft het aantal bepaald op elf.¹³ De katernen in het handschrift zijn echter rechts onderaan doorlopend genummerd met Romeinse cijfers. Totaal zijn er slechts acht katernen met een wisselend aantal bladen per katern.¹⁴ De tweede katern, die begint met fol. 11 en eindigt met fol. 20v, omvat vijf bladen. Indien de tekst daarvan wordt vergeleken met de tekst van het Drentse handschrift, dan blijkt dat de folio's met de ontbrekende leenmannen zouden vallen tussen fol. 11v en 12, en fol. 19v en 20, dat wil zeggen binnen de tweede katern precies tegenover elkaar op de plaats waar klaarblijkelijk een blad ontbreekt. Oorspronkelijk zal de tweede katern dus niet uit de huidige vijf maar uit zes bladen hebben bestaan. De conclusie is dan ook dat het ontbrekende blad er wel is geweest, maar dat dit vóór het inbinden van de codex en doornummeren van de folio's in het ongerede is geraakt.

Hoe dan ook, beide handschriften zijn door twee verschillende schrijvers geschreven. Het Drentse handschrift is, afgezien van enkele toevoegingen, geheel door één hand geschreven in een stijve en hoekige boekletter (afb. 3).¹⁵ De schrijver heeft vanaf het begin tot het einde het schrijfwerk op die manier – met een in verhouding vrij grote letter – tot stand weten te brengen. De door hem gemaakte aantekeningen in de marge, verbeteringen in de tekst en de kopteksten zijn geschreven met dezelfde karakteristieke letter, maar in een kleiner formaat. Het Utrechtse handschrift is eveneens door één hand geschreven in een nette, cursieve kanselarijhand (afb. 4).¹⁶ Het schrijfwerk is echter na enige tijd wat gaan slijten, waardoor het op den duur minder fraai oogt. Mede ten gevolge van de vele mutaties die daarna op verschillende momenten door andere schrijvers zijn aangebracht, heeft het Utrechtse handschrift een geheel andere uitstraling dan het Drentse.

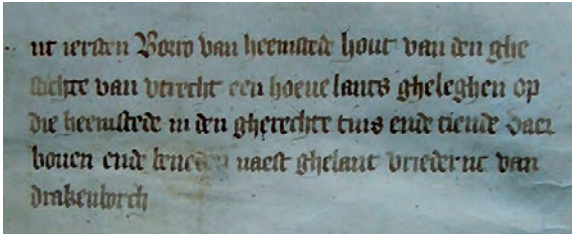
12 Zie transcriptie: fol. 12-12v en 21-21v.

13 Eijken, Inleiding, 73.

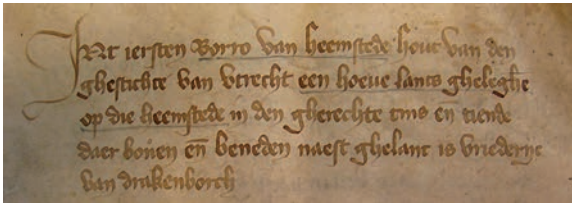
14 Katern 1, fol. 1-10v (5 bladen); 2, fol. 11-20v (5 bladen); 3, fol. 21-28v (4 bladen); 4, fol. 29-38v (5 bladen); 5, fol. 39-48v (5 bladen); 6, fol. 49-60v (6 bladen); 7, fol. 61-79v (= 78v) (9 bladen); 8, fol. 80 (= 79)-95v (= 94v) (8 bladen). Totaal 47 bladen ($x \cdot 2 = 94$ folio's). Bij het nummeren van de folio's is nummer 75 overgeslagen.

15 Eijken, Inleiding, 81.

16 Idem, 74.

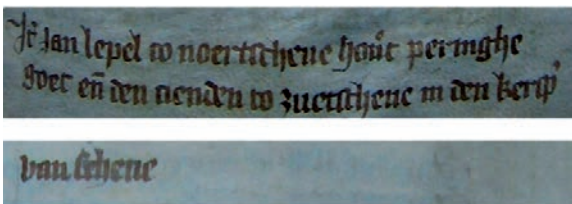
Afb. 3 De eerste post van de lijst van leenmannen van het Drentse handschrift.

Afb. 4 De eerste post van de lijst van leenmannen van het Utrechtse handschrift.

Curieus is dat de schrijver van het Drentse handschrift de kopteksten¹⁷ heeft geplaatst in het Utrechtse handschrift, terwijl één koptekst¹⁸ in het Drentse handschrift vermoedelijk is geschreven door de schrijver van het Utrechtse handschrift. Daarmee valt niet vast te stellen welke van de twee handschriften het eerst is geschreven. Toch zijn er twee aanwijzingen gevonden die de balans mijns inziens laat overslaan naar het Drentse handschrift.

Ten eerste komt in het Drentse handschrift op fol. 76/76v de volgende post voor: ‘Item Jan Lepel to Noertschene hout Peringhegoet ende den tienden to Zuetschene in den kerspel van Schene’. De schrijver moet zich hier danig vergist hebben, want met ‘Schene’ wordt bedoeld ‘Sleen’ in Drenthe (afb. 5).

Afb. 5 Uitsnede van fol. 76/76v van het Drentse handschrift.

17 Namelijk: fol. 29 ‘Dit siin die manne in Zallant’; fol. 71 ‘Dit siin die manne in Drenthe’; fol. 76 ‘Borchmanne to Gore’, fol. 79v ‘Borchmanne to Diepenhem’.

18 Namelijk: fol. 75 ‘Dit sint die manne in Drenthe’.